

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-55>

УДК 116:316.3.+572.028+172

Будз В.П.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Гоян І.М.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ПРИНЦИПИ САМООРГАНІЗАЦІЇ МОРАЛІ І ПРАВА

Анотація. У статті досліджено принципи самоорганізації моралі і права. На основі застосування аксіологічного та самоорганізаційного підходів до вивчення причин функціонування суспільних явищ виявлено, що мораль і право розвиваються спонтанно через розгортання об'єктивних та суб'єктивних чинників. Обґрунтовано, що принципами самоорганізації моралі і права є об'єктивні закономірності культурно-історичного та антропологічного характеру, які незалежно від волі людини впливають на самоорганізацію моралі і права. Доведено, що принципами самоорганізації моралі і права є також суб'єктивні закономірності феноменологічного та аксіологічного характеру, які засновуються на системах цінностей. Встановлено, що мораль і право самоорганізуються в суспільстві на основі кореляції антропологічних та аксіологічних сфер, яка виражається в ієрархії цінностей, підґрунтям якої є співвідношення свободи і життя, яке, в свою чергу, впливає на виникнення «парадоксу цінностей».

Ключові слова: мораль, право, самоорганізація, принципи самоорганізації моралі, принципи самоорганізації права, цінність, свобода, життя, парадокс цінностей.

Budz Volodymyr

Ivan Franko National University of Lviv

Hoian Ihor

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

PRINCIPLES OF SELF-ORGANIZATION OF MORALITY AND LAW

Summary. The article investigates the principles of self-organization of morality and law. Based on the application of axiological and self-organizational approaches to the study of the reasons for the functioning of social phenomena, the author finds that morality and law develop spontaneously through the development of objective and subjective factors. The study substantiates that the principles of self-organization of morality and law are objective laws of cultural-historical and anthropological nature. The article also shows that cultural and historical factors of self-organization of morality and law as objective processes independent of humans are manifested at the level of moral and legal traditions. Such traditions in their development tend to relativity because they are formed depending on certain conditions of natural and social life and are significantly modified depending on it. The author establishes that anthropological factors of self-organization of morality and law are manifested at the level of human cognition features, ways of human will and freedom manifestation, and natural inclination to living in a group. The study proves that the principles of self-organization of morality and law are also subjective laws of phenomenological and axiological nature. The author shows that the self-organization of morality and law at the phenomenological and axiological levels occurs through the systems of values, which in worldview and ideological dimensions are focused on the values of life or freedom. The study substantiates that morality and law are self-organized in a society based on the correlation between anthropological and axiological spheres, which is expressed in the hierarchy of values. The basis for the spontaneous development of a system of values, which are concentrated in the morality and law of a society is the ratio of the values of freedom and life. The study proves that based on the priority of the values of freedom and life a «paradox of values» is formed, which means that each person and each society must decide which system of moral and legal values should be developed – one that focuses on vital needs, or the one that focuses on liberal principles with the priority of the value of freedom.

Keywords: morality, law, self-organization, principles of self-organization of morality, principles of self-organization of law, value, freedom, life, a paradox of values.

Постановка проблеми. У системі суспільного буття є ряд фундаментальних явищ, які впливають на специфіку його розвитку та самоорганізації. Серед таких явищ, які визначають хід розвитку суспільства та закономірності його історії є мораль і право. Але мораль і право, мають також свої фундаментальні чинники, які є його основами, та які впливають на його структуру та саморозвиток. Тому постановка питання про принципи самоорганізації моралі і права має важливий *теоретичний і практичний* вимір, бо з одного боку, це дає змогу проникнути в *сутність* моральних і правових процесів на рівні їхніх субстанційних засад, а з іншого – дає змогу визначити можливі *інструментальні* ва-

желі впливу на розвиток моралі і права, оскільки мораль і право – це явища духовного життя суспільства та підпорядковані закономірностям розвитку людського духу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема принципів самоорганізації моралі і права у наукових працях досліджується переважно дотично до нашої теми. Такими є дослідження як в класичній філософській традиції, зокрема праці Платона [10], Аристотеля [1], Т. Гобса [4], Дж. Лока [9], І. Канта [7; 8], які закладають підґрунтя для розуміння природи людини та її діяльності у сфері моралі і права, так і в сучасних дослідженнях, зокрема наукові розвідки Г. Будз [3], М. Дойчика [6], Ю. Самолюка [11], М. Семка

та І. Шаблевської [12], С. Сторожук та О. Федик [13], в яких аналізується культурно-історичний та філософсько-правовий аспекти функціонування моральних і правових принципів. Проте, в цих дослідженнях не акцентується увага саме на принципах самоорганізації моралі і права.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На основі проведеного огляду наукових досліджень по темі статті, впливає висновок про те, що серед них, на жаль, немає таких розвідок, які б мали системний підхід до вивчення принципів самоорганізації моралі і права, що свідчить про актуальність поставленої проблеми нашого дослідження.

Мета статті. Метою статті є виявлення принципів самоорганізації моралі і права, які є системними структурними елементами їх становлення. Для того щоб досягнути мету слід розв'язати наступні завдання: *по-перше*, встановити *об'єктивності культурно-історичного та антропологічного характеру*, які пов'язані із принципами самоорганізації моралі та права; *по-друге*, виявити *суб'єктивні закономірності феноменологічного та аксіологічного характеру*, які впливають на самоорганізаційні процеси в моралі і праві.

Виклад основного матеріалу. Постановка принципів самоорганізації моралі і права передбачає пошук *об'єктивних культурно-історичних та антропологічних* засад їх становлення, які будуть існувати при будь-яких обставинах незалежно від суб'єктивного бажання людини, чи зміни певних обставин. Такі засади самоорганізації моралі і права слід обґрунтовувати також на тій основі, що людина має певне *антропологічне* підґрунтя своїх пізнавальних здібностей, які є онтологічно притаманні всім людям – наприклад, як вважає І. Кант, людина має апіорні здатності сприйняття світу, які впливають на специфіку конструювання дійсності [8]. Однак в *докантівському* світогляді домінувало *трансцендентне* розуміння моралі і права. І. Кант суттєво змінив уявлення про джерела моралі і права в бік їх *антропологічного підґрунтя*. В кантівському сенсі людина конструє не тільки теоретико-пізнавальні схеми чистого розуму [8], але й суспільне буття, бо вона має також антропологічні апіорні здатності конструювати моральні судження та конструювати категоричний імператив [7].

У цілому, людина має також вроджені тенденції до суспільної взаємодії, які пов'язані з її природою як суспільної істоти, оскільки, як вважає Аристотель, «...людина за своєю природою є істота політична...» [1, с. 378]. Але вона має не тільки природну здатність до суспільного життя [1], але й здатність до свободи, як мислить Дж. Лок [9], є носієм вродженої природної рівності, як стверджує Т. Гобс, внаслідок чого вона діє свавільно та відчуває страх перед іншими, перебуваючи в «стані війни всіх проти всіх» [4]. З точки зору Гобса, «...походження великих і довготривалих людських союзів залежить не від взаємної приязні людей, а від взаємного страху» [4, с. 26], власне, як не парадоксально, але «причина взаємного страху перебуває частково в природній рівності людей» [4, с. 26], бо така рівність у вираженні свободи може бути причиною розвитку свавілля, якщо немає державних інститутів. В цьому сен-

сі людина може володіти абсолютною свободою тільки поза межами суспільства, бо в суспільстві вона змушена обмежувати свою свободу.

В такому аспекті мораль, право та інші суспільні сфери, які формуються на їх основі самоорганізуються в першу чергу на антропологічних явищах, на природі людини як біологічної та соціальної істоти. Такі об'єктивні антропологічні засади моралі і права, які функціонують незалежно від людської волі ґрунтуються, наприклад, на основі вроджених тенденцій формулювати апіорні метафізичні [8] та моральні судження [7], як вважає І. Кант; або на основі природної схильності бути в колективі, як розмірковує Аристотель [1, с. 378], або ж на основі володінням природною свободою, як стверджує Лок [9], чи на основі схильності до суспільного договору, як вважає Гобс [4]. У цьому ракурсі «усі типи соціальних інститутів (економіка, політика, право, наука, мораль, релігія) – це... наслідок реалізації антропологічного (вітальних потреб людини, людської волі, емоцій, почуттів, мислення, думок, знань, світогляду, цінностей)...» [2, с. 15]. Такі антропологічні засади властиві людині від народження, бо вона змушена соціалізуватись в колективі, а це є, в свою чергу, в основі становлення *суб'єктивних аксіологічних принципів самоорганізації моралі і права*. Але тут слід розуміти, що «вродженими» є тільки антропологічні засади, які не залежать від волі людини, а не моральні і правові принципи взаємодії. Тому слід погодитись із міркуванням про те, що «якби моральні приписи гідного життя мали вроджений характер, то це б дозволило доволі швидко досягти соціальної гармонії...» [6, с. 13]. Тобто людина швидше має не вроджені моральні принципи, а вроджені здатності їх створювати [8], має схильність створювати також ідеї Бога, безсмертя душі, свободи [8], які, в цілому, можуть бути гарантом формування моралі [7]. Дійсно, якщо мораль і право не ґрунтуються у своїх засадах на певних найвищих цінностях, якщо вони не «гарантують» людині досягнення цих найвищих цінностей в найближчому майбутньому, (як нагороду за дотримання моральних і правових норм), то в такому разі вони не можуть бути надійним джерелом мотивації поведінки людини. У цьому ракурсі якщо мораль і право не можуть забезпечити людині отримання певних цінностей у майбутньому, то відповідно самі норми моралі і права занепадають, оскільки вони не є дієвими інструментами досягнення бажаного.

Людина в кантівському сенсі вже є *творцем моралі і права*, бо саме вона конструє моральні і правові засади [7]. Якщо ж людина володіє здатностями формулювати метафізичні та моральні судження [7; 8], то у теоретико-етичній сфері вона здатна конструювати уявлення про можливість ідеальної держави [10], чи обґрунтовувати, як вважає І. Кант, ідеї свободи, Бога та безсмертя душі засадами моралі [7, с. 8]. Тобто, виходячи із своїх антропологічних задатків, людина здатна створювати моделі досконалого суспільства, обґрунтовувати філософські принципи для моральних і правових теорій, які вказують на найбільш оптимальні аксіологічні виміри моральної і правової взаємодії, які годилось би застосовувати всім громадянам чи всім учасникам спільноти у суспільних взаємодіях.

В такому сенсі *суб'єктивних* бік самоорганізації моралі і права, який ґрунтується на свідомості та волі людини залежить в цілому від антропологічних явищ, які пов'язані з *біологічною та соціальною* природою людини та природою її пізнання. Тобто людина самостійно здатна створювати моральні і правові системи, а тому слушною є думка, що «продукування універсальних, загальнолюдських, а в цілому інтегральних та альтруїстичних цінностей через філософські дискурси, через релігію, право, мораль може стати основою розвитку суспільств та їх поступу» [3, с. 41]. В той же час слід мати на увазі, що суб'єктивний рівень принципів самоорганізації моралі і права ґрунтується не тільки на пізнавальних здібностях людини, але також на вроджених антропологічних властивостях перебувати у колективі [1, с. 378], на основі того, що всі люди є рівними від природи [4, с. 26], що вони володіють природною свободою, яка є підґрунтям їх рівності [9], що людина схильна до компромісу і до побудови суспільного договору [4]. В такому ракурсі суть моральних і правових норм є *антропоцентричною*, бо коли створюються будь-які норми моралі права, то вони мають *фундаментальною цінністю* в першу чергу людину, а не якусь іншу істоту, хоча релігійна мораль в цьому вимірі, орієнтується на трансцендентну істоту як засіб досягнення фундаментальних цінностей.

Людина, маючи вроджені засади рівності [4] і свободи [9], схильна до обґрунтування в першу чергу *ліберально-демократичних* вимірів моралі і права, бо прагне до них від природи. Моральні і правові ліберальні принципи – це не просто «вигадані» принципи, не просто результат «чистих роздумів», а результат людської природи. В такому аспекті свобода – це природна засада людського буття [9], але з іншого – це принцип, який структурує суспільство.

Людина прагне якомога більшої свободи, бо, наприклад, на думку Лока, люди перебувають за своєю природою у «...стані повної свободи стосовно їхніх дій і щодо розпорядження своїм майном і особистістю відповідно до того, що вони вважають потрібним для себе в межах закону природи...» [9, с. 263]. Тому саме така природна свобода [9] є підґрунтям для суб'єктивних пошуків *ліберальних* принципів співжиття та *егалітаризму*, бо якщо людина від природи є вільною істотою, то відповідно ніхто з людей не права узурпувати свободу іншого [9].

Також людина, маючи природну свободу [9], може водночас на рівні апріорних форм свідомо структурувати суспільне буття та конструювати його [8] на основі моральних і правових цінностей, обираючи ті чи інші аксіологічні системи, які однак мають або: а) *аскетичний*, або ж б) *прагматичний* вимір. Крім того мораль і право можуть ґрунтуватися на утопічних принципах, які пов'язані, наприклад, з ідеями ідеальної платонівської держави [10], але у більшості випадків мораль і право мають все ж таки *прагматично-утилітарний* характер, який вказує на їх *культурно-історичне* підґрунтя, тобто на їх *тимчасовість* і *релятивність*, які залежать від різних умов буття.

Незважаючи на природне прагнення свободи [9], людство взагалі, чи якесь окреме суспільство може потрапити в скрутні історичні, культурні, природні обставини. Існування людей суттєво

коригується певними історичними, природними, культурними, побутовими умовами. Незважаючи на постулювання загальних гуманітарно-демократичних, ліберальних принципів моралі і права, які існують на теоретико-етичному рівні, ці норми і системи цінностей можуть бути суттєво модифіковані, оскільки ті чи інші обставини вказують на *доцільність* обмеження певних *свобод людини*. Наприклад, таке суттєве обмеження ліберально-демократичних прав і свобод відбувається у зв'язку із теперішньою ситуацією пандемії COVID-19, відповідно до якої, незважаючи на теоретичне постулювання прав і свобод людини, наприклад, в Європі, самі права і свободи людини зазнають значних змін у зв'язку із суспільною доцільністю їх обмеження.

В такому випадку *прагматично-утилітарний* вимір самоорганізації моральних і правових принципів безпосередньо пов'язаний із природою людини не тільки як *суспільної* істоти, для якої основною цінністю є *свобода*, але також ґрунтується на *біологічній природі людини як смертної* істоти, для якої основною цінністю є *життя*. Тому заради збереження життя, більшість людей і більшість сучасних суспільств, як показує ситуація із пандемією COVID-19 у 2020 році, здатні погодитись на суттєве обмеження загальноновизнаних свобод і прав тільки щоб вижити. Тому тут виникає *парадоксальна* ситуація між теоретичним морально-правовим здобутком сучасної цивілізації, який розвинувся в системі *ліберальної демократії*, та який ставить *свободу* на перший щабель цінностей, показуючи з одного боку – *силу людського духу*, а з іншого – на противагу до *свободи* ставиться цінність *життя*, яка виражає *слабкість людського тіла*.

Людство на теперішньому етапі свого розвитку, незважаючи на НТП, рівень науки та медицини, поставлене перед фактом виживання і сучасна людина відчуває первісний жах перед неблаганними силами природи та власною фізичною смертністю і слабкістю. Але де ж та рівновага, яка може бути проведена між *ліберально-демократичними* та *гуманними цінностями* (зокрема *свободою*) з одного боку, які відстоює сучасна мораль і право та цінністю *життя*, яке є дуже актуальною антропологічною цінністю, на яку більшість сучасників не звертали особливої уваги у стабільних умовах.

Саме цінність *життя*, як це переважно виявляється у критичних ситуаціях, є фундаментальною цінністю моралі і права, а не *свобода* чи *власність*. Заради життя в сучасних суспільствах обмежуються ліберальні цінності у сфері політики та економічні цінності, які зорієнтовані на власність.

З іншого боку в моралі і праві мали б бути втілені *загальнолюдські системи цінностей*, які, навіть незважаючи на можливі природні чи суспільні загрози, мали б залишатися цінностями завжди – при будь-яких обставинах, бо в інакшому випадку слід визнати релятивний характер моралі і права. *Життя* – це без будь-яких обговорень фундаментальна цінність, яка в загрозованих ситуаціях суттєво структурує та модифікує всі інші системи цінностей, але «...незважаючи на цінність життя... ще більш важливими цінностями, які... роблять людину людиною, є цінності власної і національної гідності,

свободи, незалежності, патріотизму, справедливості, особистої і соціальної відповідальності, бо без них людське життя втрачає сенс...» [5, с. 21]. Така ситуація перманентного вибору цінностей є вираженням своєрідного **парадоксу цінностей**, який впливає з того, що людина змушена надавати перевагу або цінності життя, обмежуючи свободу і власність, або ж надавати перевагу цінностям свободи і власності, жертвуючи життям, але, в свою чергу, ці цінності – неможливі одні без інших.

В такому випадку людина дійсно є «...тією істотою, яка маючи раціональність як її видову ознаку і, як наслідок – свободу вибору як соціальну рису, перебуває у процесі постійного морально-правового вибору. Цей вибір здійснюється практично щодня у визначених аксіологічних «координатах», на основі співвідношення та порівняння заздалегідь визначених морально-правових соціальних норм та конкретної життєвої ситуації, в якій перебуває людина» [14, с. 68]. Але який вибір зробить сучасна людина, як вона вирішить парадокс цінностей: цінувати понад все своє **життя**, чи сподіватись у своїй діяльності на інші очікування моральних і правових цінностей, які означаються **свободою** і **власністю**?

В тій чи іншій мірі мораль і право дають людині певну систему соціальних очікувань, які вона сподівається досягнути в суспільстві, оскільки моральні і правові засади є тими важелями, які дають їй досягнути бажаних цілей. Тобто поведінка людини та прийняття нею рішень завжди зорієнтовані на певні соціальні очікування. Зокрема, наприклад, сучасна українська молодь, як вважають дослідники, зорієнтована «...на самореалізацію та свободу, котрі можуть бути реалізовані тільки за умови розвитку ліберальної демократії й держави «всезагальною блага»» [13, с. 19]. В такому сенсі залишається відкритим питання: які саме ціннісні пріоритети обере сучасне людство в майбутньому для структурування моралі і права, вирішуючи парадокс цінностей: **свободу**, чи **життя**? З іншого боку яку б фундаментальну цінність вона не обрала б за основу структурування

моральних і правових відносин у тому чи іншому суспільстві, цей вибір завжди буде динамічним і непрогнозованим в той чи інший момент часу. Його динамічність ґрунтується на природі людини як біологічної та соціальної істоти, яка завжди буде прагнути до повноти реалізації свободи та до повноти реалізації гідних умов життя, що й приводить в кінцевому результаті до парадоксу цінностей, вирішити який логічним шляхом неможливо, а тому в більшості випадків він вирішується на екзистенційному рівні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виходячи із аргументації дослідження можна зробити наступні **висновки**: *по-перше*, принципами самоорганізації моралі і права є **об'єктивні** закономірності *антропологічного* та *культурно-історичного* характеру, які в *антропологічному* сенсі розгортаються як необхідні засади структурування моральних і правових традицій, які, однак, в культурно-історичному сенсі можуть приймати релятивний характер, виходячи з умов природного і суспільного буття. *По-друге*, принципи самоорганізації моралі і права мають **суб'єктивні** закономірності феноменологічного та аксіологічного характеру, які в цілому трансформуються в аксіологічні системи. *По-третє*, мораль і право самоорганізуються в суспільстві на основі **кореляції** антропологічних та аксіологічних сфер, яка виражається в ієрархії цінностей. *По-четверте*, ієрархія цінностей, яка є в основі самоорганізації моралі і права в тому чи іншому суспільстві підпорядкована **парадоксу цінностей**, який полягає у необхідності вирішення пріоритету щодо цінностей **свободи** і **життя**. **Перспективною темою** для подальшого дослідження в контексті означених висновків та результатів цієї статті є вивчення **парадоксу цінностей**, який з одного боку вказує на особливості структурування і самоорганізації моралі і права на основі **аксіологічних** систем, а з іншого – виражає сутність людської природи та основні **антропологічні** детермінанти самоорганізації моральних і правових явищ.

Список літератури:

1. Аристотель. *Политика. Аристотель. Сочинения: в 4 т.* / ред. А.И. Доватур, пер. с древнегреч. С.А. Жебелева. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 375–644. (Философское наследие).
2. Будз В.П. Панантропологічна парадигма суспільної самоорганізації. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки.* 2019. Вип. 23. С. 12–18. DOI: <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-2>
3. Будз Г.І. Аксіологічні аспекти діалогу української та європейської спільнот. *Філософія діалогу й порозуміння в побудові європейської і світової спільнот* : матеріали міжнар. конф. (Львів, 22-24 червня 2016 р.) (ред. А.Ф. Карась). Львів : ВЦ філософ. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 39–41.
4. Гоббс Т. *Философские основания учения о гражданине.* Минск : Харвест, Москва : АСТ, 2001. 304 с.
5. Гоян І.М., Будз В.П. Аксіологічний вимір історичної пам'яті українців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія.* 2015. Вип. 1(119). С. 19–23.
6. Дойчик М.В., Гоян І.М. Егалітаристський підхід до розуміння гідності людини у соціально-етичній концепції Джона Локка. *«Гілея: науковий вісник»: збірник наукових праць. Філософські науки.* 2018. Вип. 138(11). С. 12–16.
7. Кант І. *Критика практичного розуму* / пер. з нім., приміт. та післям. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
8. Кант І. *Критика чистого розуму* / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
9. Локк Дж. Два трактата о правлении. *Дж. Локк. Сочинения: в 3 т.* / ред. А. Субботин, пер. с англ. и латин. Ю. Давидсона, Е. Лагутина, Ю. Семенова, Н. Федорова. Москва : Мысль, 1988. Т. 3. С. 135–405.
10. Платон. *Государство. Платон. Собрание сочинений: в 4 т.* / ред. А.Ф. Лосев, пер. с древнегреч. А.Н. Егунова. Москва : Мысль, 1994. Т. 3. С. 79–420.
11. Самолюк Ю.М. Співвідношення права і моралі. *Судова апеляція.* 2009. № 2(15). С. 16–23.
12. Семко М.О., Шаблевська І.Ю. Поняття джерел моралі і права. *Вісник НТУ «ХПІ».* 2016. № 40 (1212). С. 22–25.
13. Сторожук С.В., Гоян І.М., Федик О.В. Роль колективної пам'яті в процесі формування національної єдності: український вимір. *Гуманітарний часопис.* 2018. № 1. С. 11–22.
14. Hoian I. M. Axiological Aspects of Moral and Legal Decision-Making. *Anthropological Measurements of Philosophical Research.* 2019. Vol. 16. P. 66–77. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i16.187572>

References:

1. Aristotel (1983) Politika [Policy]. In: A. I. Dovatur, ed., *Aristotel. Sochineniya: v 4 t.* [Aristotle. Works: in 4 vol.]. Vol. 4. Translated from ancient Greek S. A. Zhebelev. Moscow: Mysl, pp. 375–644. (Filosofskoye naslediyе). (in Russian)
2. Budz, V.P. (2019). Panantropolohichna paradyhma suspilnoi samoorhanizatsii [Pan-Anthropological Paradigm of Social Self-Organization]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filosofski nauky*, vol. 23, pp. 12–18. DOI: <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-2>
3. Budz, H.I. (2016). Aksiolohichni aspekty dialohu ukrainskoi ta yevropeiskoi spilnot [Axiological Aspects of the Dialogue between the Ukrainian and European Communities]. In: A.F. Karas, ed., *The Philosophy of Dialogue and Understanding in the Construction of the European and World Communities. International conference* (Ukraine, Lviv, 22-24 June 2016). Lviv: VTS filosof. f-tu LNU im. Ivana Franka, pp. 39–41.
4. Hobbs, T. (2001). *Filosofskie osnovaniya ucheniya o grazhdanine* [Philosophical foundations of the doctrine of the citizen]. Minsk: Charvest, Moscow: AST. (in Russian)
5. Hoian, I.M., & Budz, V.P. (2015). Aksiolohichniy vymir istorychnoi pamiaty ukrainsiv [Axiological Dimension of Historical Memory of Ukrainians]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*, vol. 1(119), pp. 19–23.
6. Doichyk, M.V., & Hoian, I.M. (2018). Ehalitarystskyi pidkhid do rozuminnia hidnosti liudyny u sotsialno-etychnii kontseptsii Dzhona Lokka [The Idea of Human Dignity in John Locke's Social-Ethical Conception: Egalitarian Approach]. «*Hileia: naukovyi visnyk*»: *Zbirnyk naukovykh prats, Filosofski nauky*, vol. 138(11), pp. 12–16.
7. Kant, I. (2004). *Krytyka praktychnoho rozumu* [Critique of Practical Reason] / Translated from German I. Burkovsky. Kyiv: Yunivers. (in Ukrainian)
8. Kant, I. (2000). *Krytyka chystoho rozumu* [Critique of Pure Reason] / Translated from German I. Burkovsky. Kyiv: Yunivers. (in Ukrainian)
9. Lokk, Dzh. (1988). Dva traktata o pravlenii [Two Treatises of Government]. In: A. Subbotin, ed., *Dzh. Lokk. Sochineniya: v 3 m.* [John Locke. Works: in 3 vol.]. Vol. 3. Translated from English and Latin Yu. Davidson, E. Lagutin, Yu. Semenov, N. Fedorov. Moscow: Mysl, pp. 135–405. (in Russian)
10. Platon (1994). Hosudarstvo [State]. In: A. F. Losev, ed., *Platon. Sobranie sochineniy: v 4 t.* [Plato. Collected Works: in 4 vol.]. Vol. 3. Translated from ancient Greek A. Yegunov. Moscow: Mysl, pp. 79–420. (in Russian)
11. Samoliuk, Yu.M. (2009). Spivvidnoscennia prava i morali [The correlation of law and morality]. *Sudova apeliatziia*, no. 2(15), pp. 16–23.
12. Siemko, M.O., & Scablevska, I.Yu. (2016). Poniattia dzherel morali i prava [Idea of sources of morality and law]. *Visnyk NTU «ChPh»*, no. 40 (1212), pp. 22–25.
13. Storozhuk, S.V., Hoian, I.M., & Fedyk, O.V. (2018). Rol kolektyvnoi pamiaty v protsesi formuvannia natsionalnoi yednosti: ukrainskyi vymir [The Role of Collective Memory in the Process of Forming National Unity: the Ukrainian Dimension]. *Humanitarnyi chasopys*, no. 1, pp. 11–22.
14. Hoian, I.M. (2019). Axiological Aspects of Moral and Legal Decision-Making. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, vol. 16, pp. 66–77. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i16.187572>